

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСУВАННЯ ПРОГРАМ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ ЖИТЛОВОГО СЕКТОРУ ЧЕРЕЗ БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ

ENERGY EFFICIENCY STATE FINANCING OF THE HOUSING SECTOR BY BANKING INSTITUTIONS

Наталія Мороз

Канд.екон.наук, доцент кафедри фінансів Національного університету «Львівська політехніка»

Nataliia Moroz

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Finance, National University «Lviv Polytechnic»

 orcid.org/0000-0002-8594-8014

 morozznat@gmail.com

Анотація

Проведено аналіз стану виконання державної програми фінансування енергозберігаючих заходів для населення, зокрема динаміку кредитів, виданих банками фізичним особам та об'єднанням співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ) на придбання енергозберігаючого обладнання / матеріалів. Визначено умови видачі кредитів банками та отримання відшкодування частини коштів із державного бюджету. Встановлено, що значний вплив на зменшення споживання енергоносіїв здатна спричинити комплексна термомодернізація усього житлового фонду країни. Визначено проблеми та перспективи подальшого розвитку енергоефективності житлового сектору.

Abstract

The paper presents findings of the analysis of the implementation of the state program of financing energy saving measures for the population, in particular the dynamics of granted by banks loans to individuals and association of co-owners of multi-apartment houses for the energy saving equipment / material purchase. The conditions of giving loans by banks to individuals and co-owners associations and the conditions of getting the reimbursement of funds' part from the state budget are investigated. The benefits of getting loan and reimbursing loan not for each separated individual but for the whole association of co-owners are identified. The sequence of association of co-owners of multi-apartment houses actions for obtaining a loan and reimbursement for apartment building energy efficient measures has been determined. It has been established that a significant influence on the reduction of energy consumption can be caused by the complex energy modernization of the country's housing fund. That is why it is important to carry out active actions from the state (to create a market of professional managers for the management services provision for multi-apartment buildings, to bring

Ключові слова:

енергозбереження, житловий фонд, державні програми, банк, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, термомодернізація будинку.

Key words:

energy saving, housing fund, state programs, bank, association of co-owners of multi-apartment houses, energy modernization of the house.

Інформація про рукопис

Надійшов до редакції:
10.04.2018

Рецензований: 19.04.2018
Подано доопрацьовану
версію: 15.05.2018

Прийнятий до друку:
11.06.2018

in conformity Ukrainian legislation and international financial organizations procedures, to do information and explanatory works) and from banks (to create own programs of energy efficiency financing, to inform and involve the associations of co-owners actively), as well as further formation by co-owners of multi-apartment houses associations and taking responsibility for their property. The problems and perspectives of further energy efficiency development of the housing sector are determined, taking into account the experience of European countries. The following general scientific methods, such as synthesis, synthesis, analysis, comparison, abstraction and induction, are used in this article

Вступ

Необхідність запровадження енергоефективних заходів у житловому секторі є на сьогодні достатньо вагомим аспектом для економіки держави. Проблема енергозбереження зумовлена нестачею власних енергетичних ресурсів та високими цінами на них, які до того ж постійно зростають, низьким рівнем доходів значної частини населення країни, великою часткою застарілого житлового фонду, загостренням екологічної ситуації. Прагнення до членства у Європейському Союзі зобов'язує до реалізації невідкладних комплексних заходів щодо підвищення енергоефективності в країні.

У законодавстві ЄС діє низка обов'язкових нормативних актів щодо енергозбереження, як і програм, у яких задекларовано цілі щодо зменшення використання традиційних енергоносіїв. Зокрема, заходи енергетичної політики міст Європейського Союзу відображено у таких документах, як Директива ЄС «Про енергетичні характеристики будівель» (European Performance of Buildings Directive) та Угода мерів за сталий енергетичний розвиток (Covenant of Mayors), якими передбачено зниження до 2020 р. рівня енергоспоживання у містах щонайменше на 20 % [1].

В Україні енергетичну політику держави визначають Закон України «Про енергозбереження» [2], Закон України «Про енергетичну ефективність будівель» [3] та інші.

У житловому секторі рівень споживання природного газу незмінно становить найбільшу частку - майже 58 %. Лише на опаленні об'єктів житлового фонду втрачається 60 % енергії. У житлових будинках квартирному типу зосереджено 98,2 % загальної площі усього житлового фонду, більшість якого (61 %) збудовано до 1970 р. Показник питомого енергоспоживання у житлових багатоквартирних будинках утричі перевищує відповідний показник у європейських країнах [4].

80 % багатоквартирних будинків потребують термомодернізації, за оцінками консультантів McKinsey & Company, потенціал зниження споживання газу - 3,5 млрд. куб. м., для цього в заходи з термомодернізації та встановлення індивідуального теплового пункту (ІТП) необхідно інвестувати 400 млрд. грн. (\$18 млрд.) [5].

За даними Мінрегіонбуду України, санація багатоквартирних будинків потребує інвестицій у розмірі 17 млрд. дол., потенціал скорочення споживання газу становить 2,3 млрд. куб. м. [5].

Проблеми енергоефективності житлового сектору та шляхи їх вирішення досліджено у працях багатьох науковців. Так, Л. Свистун та І. Пилипенко [6] вважають, що реалізація комплексних редевелоперських проектів може стати дієвим засобом проведення модернізації житла та вирішення проблеми в цілому. Науковці проводять оцінювання ефективності реалізації таких проектів та стверджують, що

фінансування у рамках урядових програм є недостатнім, а умови кредитування Об'єднань співвласників багатоквартирного будинку (далі - ОСББ) потребують перегляду.

Є. Перегуда [7, 8] відносить житловий фонд до найперспективніших об'єктів енергоефективності. Автор стверджує, що політика енергоефективності спрямована на національну консолідацію, сприяє регіональному розвитку та здійснює вплив на суспільну свідомість, формуючи культуру енергоспоживання.

Д. Варавін та Р. Сіпаков [9] пропонують впровадження енергозберезувальних заходів шляхом проведення енергоефективної реконструкції житлового фонду, що дозволить вирішити не лише енергетичні проблеми, а і зменшити техногенне навантаження на навколишнє середовище.

В. Куденчук [10] вважає, що найвагомішу роль в енергоефективних проектах відіграє механізм державно-приватного партнерства. Науковець аналізує інструменти та методи фінансування енергозберігаючих проектів за допомогою цього механізму. Д. Шмигаль [11] досліджує джерела фінансування енергозберезувальних проектів і пропонує розвивати та застосовувати комплексний механізм стимулювання енергозбереження.

Отже, хоча у вітчизняній науковій літературі наявні описи інструментів енергозберезувальної політики, проте фінансування програм енергоефективності досліджено ще недостатньо.

Методологія дослідження

Дослідження мало на меті проаналізувати реалізацію державних та регіональних програм у сфері енергоефективності, обсяги та умови кредитування банками фізичних осіб та ОСББ, процес підготовки ОСББ до отримання та відшкодування кредитів, напрямки подальшого розвитку енергоефективності житлового фонду.

У роботі проведено аналіз статистичних даних, оприлюднених Державним агентством з енергоефективності та енергозбереження України, для оцінки стану виконання державної програми фінансування енергозберезувальних заходів для населення; зіставно-порівняльний аналіз умов видачі кредитів банками та отримання відшкодування частини коштів із державного бюджету. Використано методи групування та конкретизації для виокремлення етапів отримання кредиту на енергозбереження багатоквартирного будинку; абстрагування та індукція при формулюванні висновків.

Результати дослідження

Обсяги та умови кредитування банками фізичних осіб та ОСББ

На момент проведення дослідження в Україні діяла «Урядова програма відшкодування частини суми кредиту на придбання енергозберігаючого обладнання та/або матеріалів». Згідно із цим документом для ОСББ здійснюється компенсація 40%, 70% суми енергоефективного кредиту, та для фізичних осіб 20%, 35%, а також 206 місцевих програм (компенсація 15-20% річних для ОСББ). За 2015-2016 рр. учасниками урядової програми стали понад 215 тис. сімей (43% з яких є отримувачі субсидій), понад 2,7 млрд. грн. залучено на утеплення, 1,16 млрд. грн. відшкодовано урядом, 664 ОСББ залучено на утеплення 80,8 млн. грн. [12].

У рамках урядової програми станом на 01.11.2014 р. банками видано 140 кредитів на суму 2,3 млн. грн., а станом на 11.12.2017 р. 274662 кредити на суму 5052,2 млн. грн. (рис. 1).

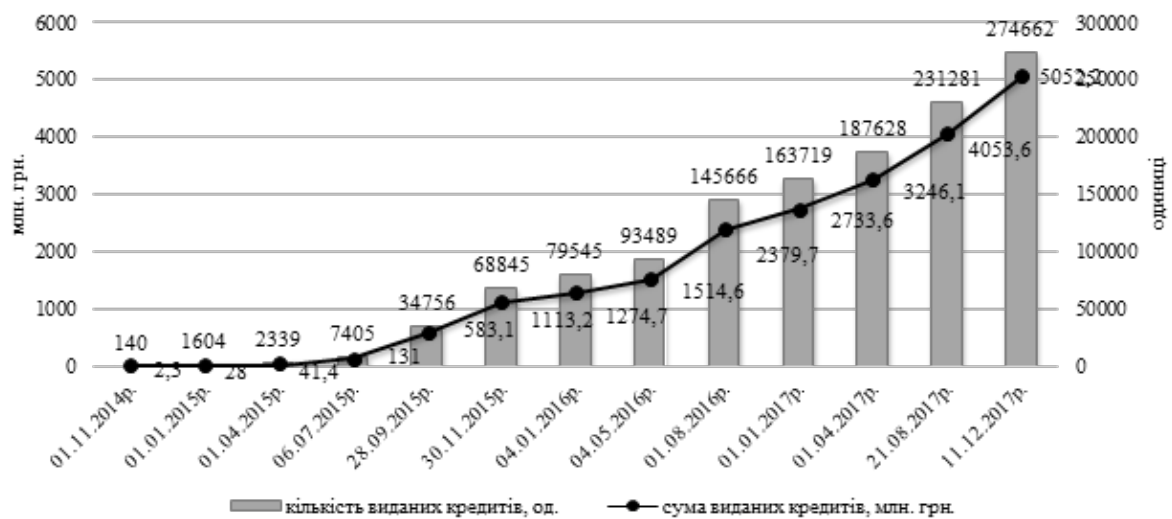

Рис. 1. Динаміка кредитів, виданих банками, фізичним особам та ОСББ на придбання енергозберігаючого обладнання / матеріалів

Джерело: складено авторкою на основі даних [13].

Найменший обсяг виданих кредитів фізичним особам та ОСББ станом на 11.12.2017 р. був у Миколаївській області - 83,92 млн. грн., Луганській - 84,49 млн. грн. та Херсонській - 199,4 млн. грн., найбільший обсяг кредитів видано у Львівській області на суму 442,96 млн. грн., високий показник у Києві та області (434,43 млн. грн.) і Сумській області (364,19 млн. грн.). Середній показник за регіонами становить 210,5 млн. грн.

На виконання державної програми реалізовується відповідна Програма енергозбереження населення Львівщини на 2017-2020 роки, за якою передбачено фінансування з обласного бюджету 18 млн. грн., станом на 15.04.2017 р. фінансовано 5880 тис. грн. [14].

На сьогодні у рамках урядової програми «теплі» кредити надають такі банки: Ощадбанк, Приватбанк, Укргазбанк та Укрексімбанк.

Спостерігається позитивна динаміка кредитів, виданих банками для ОСББ у рамках урядової програми. Так, станом на 11.12.2017 р. видано 1248 кредитів на суму 210,5 млн. грн., а станом на 06.07.2015 р. було видано лише 5 кредитів на суму 0,6 млн. грн. (рис. 2).

Лідером серед регіонів за обсягом виданих кредитів ОСББ станом на 11.12.2017 р. була Волинська область (37,75 млн. грн.), Запорізька область отримала 25,31, Київ та область 23,15 млн. грн. Львівська область отримала 13,09 млн. грн. Середній показник за регіонами становить 8,77 млн. грн.

У табл. 1-2 наведено умови видачі кредитів та отримання відшкодування за урядовою програмою «тепліх» кредитів.

Таблиця. 1. Умови видачі кредитів згідно із урядовою програмою «тепліх» кредитів

Позичальник	ОСББ	Фізичні особи
Сума кредиту	до 10 млн. грн.	1 - 50 тис. грн.
Строк позики	до 10 років	до 3 років
Річна відсоткова ставка	від 20 %	від 24,5 %
Комісія	1,25 %	3 %
Грант	20-70 %	20-35 %

Джерело: складено автором на основі даних [13].

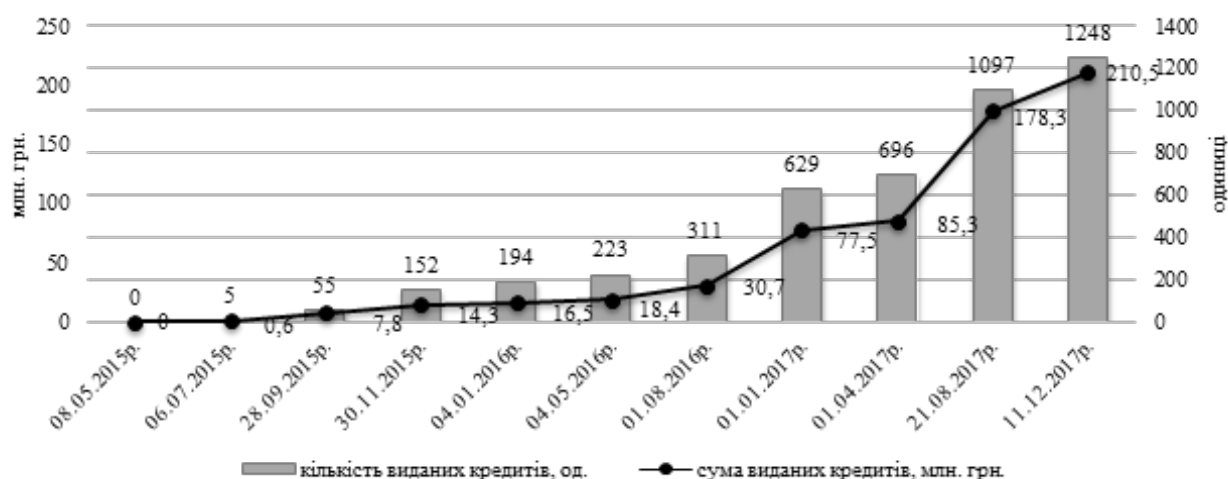

Рис. 2. Динаміка кредитів, виданих банками, ОСББ на придбання енергозберігаючого обладнання / матеріалів

Джерело: складено авторкою на основі даних [13].

Таблиця 2. Умови отримання відшкодування згідно із урядовою програмою «тепліх» кредитів

Перелік товарів, придбання яких відшкодовується	Позичальник	Відсоток відшкодування суми кредиту
Твердопаливні котли	Фізична особа	20 % (до 12 000 грн.)
Енергоефективні матеріали та обладнання	Фізична особа	35 % (до 14 000 грн.)
Твердопаливні котли	фізична особа, якій призначено субсидію для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг	
Енергоефективні матеріали та обладнання	ОСББ (окрім домогосподарств, що отримують субсидії)	40 % (до 14 000 грн. на 1 квартиру)
	ОСББ (тільки для домогосподарств, які отримують субсидії)	70 % (до 14 000 грн. на 1 квартиру)

Джерело: складено автором на основі [14].

Із наведених даних (табл. 1-2) очевидними видаються переваги отримання кредиту саме ОСББ, а не кожним окремим власником квартири у багатоквартирному будинку. Для банку ОСББ є також більш надійним та вигідним позичальником. Проте частка виданих кредитів ОСББ на кінець серпня 2017 р. становила лише 0,5 % від загальної кількості наданих кредитів та 4,5 % від загального обсягу наданих кредитів на енергоефективні заходи (рис. 1-2). Це свідчить про те, що розвиток енергоефективності відбувається надто низькими темпами, що не здатне чинити значного впливу на розв'язання існуючої проблеми в цілому.

Процедура отримання кредиту ОСББ

Для отримання кредиту ОСББ існують такі вимоги до них: 1) термін реєстрації об'єднання більше трьох місяців; 2) ухвалення відповідного рішення співвласниками згідно вимог законодавства; 3) рівень оплати платежів населенням вище 85%; 4) відсутність простроченої заборгованості.

Отримання кредиту та відшкодування на енергоефективні заходи багатоквартирного будинку передбачає послідовність здійснення ОСББ таких дій (рис. 3):

- 1) організування проведення енергоаудиту будинку;
- 2) економічна оцінка енергоефективних заходів;
- 3) формування плану з енергоефективності;
- 4) обговорення, погодження та затвердження плану на зборах співвласників;
- 5) вибір виконавців робіт;
- 6) заключення договорів підряду на виконання робіт;
- 7) вибір банку для отримання кредиту;
- 8) подання необхідних документів для отримання кредиту в банк;
- 9) організування і проведення усіх необхідних заходів енергоефективності;
- 10) контролювання і приймання виконаних робіт;
- 11) подання документів у банк, які підтверджують реалізацію заходів, на які отримано кредит.

Після чого банк подає документи Держенергоефективності, який передає їх до Державного Казначейства України, що перераховує компенсацію на кредитний рахунок позичальника у банку. Процес відшкодування коштів триває не більше двох місяців.

Енергоаудит дозволяє визначити, наскільки ефективно використовуються паливно-енергетичні ресурси та розробити рекомендації для скорочення їх споживання. Проведення енергоаудиту багатоквартирного будинку необхідно замовляти у кваліфікованих фахівців, які після обстеження об'єкту зобов'язані надати звіт з енергоаудиту - енергетичний паспорт.

Проведення енергетичного аудиту має включати наступні заходи [1]:

- тепловізійне обстеження будинку;
- дослідження огорожувальних будівельних конструкцій будинку;
- опрацювання необхідної технічної та фінансової документації об'єкту житлового фонду, з метою проведення розрахунків економічного ефекту від запровадження енергоефективних заходів;
- дослідження інженерних мереж будинку (системи опалення, електропостачання, газопостачання, гарячого та холодного водопостачання, водовідведення, вентиляції).

Звіт з енергоаудиту являє собою оцінку фактичного стану споживання енергетичних ресурсів для будівлі та містить перелік енергозаощаджувальних заходів, впровадження яких гарантуватиме суттєву економію при сплаті за житлово-комунальні послуги.

До основних заходів, що впливають на рівень використання енергії в будинку, належать [1]:

- 1) тепловий захист: утеплення фасаду будинку, утеплення даху та підлоги, дверей, утеплення (заміна) вікон, теплоізоляція трубопроводів;
- 2) облік і регулювання системи опалення і гарячого водопостачання: встановлення приладів обліку енергії із регулюючими приладами, контролювання за споживанням енергоресурсів;
- 3) модернізація інженерних мереж: системи опалення, холодного та гарячого водопостачання, водовідведення, освітлення та вентиляції;
- 4) заміна традиційних джерел енергії на нетрадиційні: використання сонячної та вітрової енергії, біомаси, геотермальної та утилізованої енергії.

Отримавши звіт енергоаудиту, управитель будинку повинен здійснити остаточний вибір заходів енергозбереження будинку, провести розрахунок витрат на проведення цих заходів та економічної ефективності їх проведення.

Наступним етапом планування енергозбереження будинку є формування оптимального плану управителем та забезпечення інформування мешканців та інших користувачів про зміст, завдання та заходи реалізації плану. Обов'язковим елементом є обговорення плану на зборах ОСББ та погодження його, або ж у разі виявлення недоліків - доопрацювати протягом одного місяця з моменту подання або вне-

сення пропозицій щодо коригування плану. Після чого здійснюється затвердження плану правлінням об'єднанням співвласників.

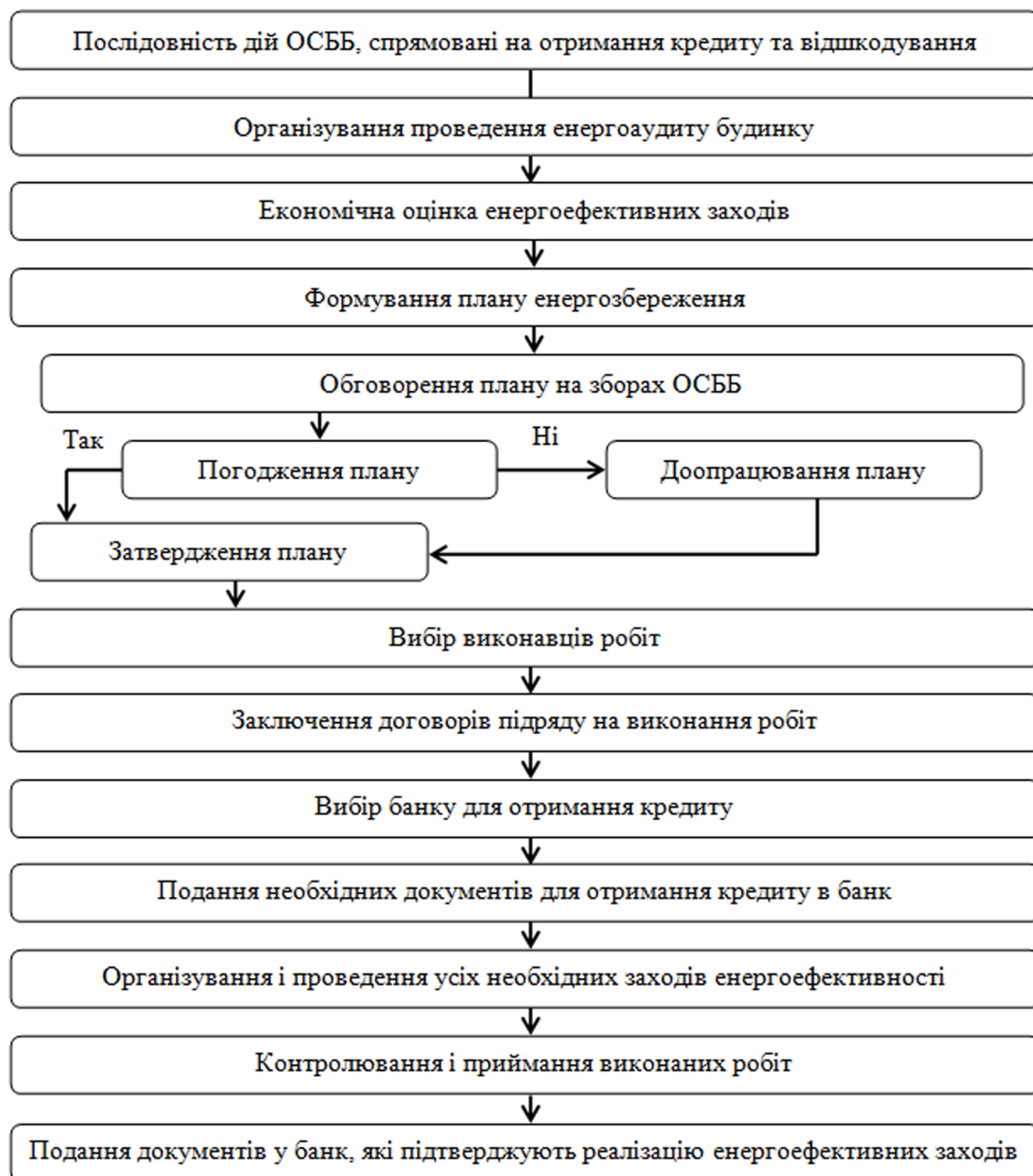

Рис. 3. Етапи отримання кредиту та відшкодування на енергозбереження багатоквартирного будинку

Джерело: розроблено автором

Далі проводиться вибір виконавців робіт, заключення договорів підряду на виконання робіт; організування і проведення усіх необхідних заходів енергоефективності; контролювання і приймання виконаних робіт; вибір банку для отримання кредиту; подання необхідних документів для отримання кредиту в банк; подання документів у банк, які підтверджують реалізацію заходів, на які отримано кредит.

Проведення енергоефективних заходів об'єктів житлового фонду має призвести до отримання таких результатів: скорочення обсягу споживання енергоресурсів; зменшення витрат на обслуговування інженерних мереж; підвищення комфорту проживання громадян; продовження терміну експлуатації будинку; підвищення ринкової вартості будинку; покращення зовнішнього вигляду будинку.

Для того, щоб спричинити суттєвий вплив на зменшення споживання енергетичних ресурсів в країні, необхідно проводити комплексну термомодернізацію усього житлового сектору. За розрахунками фахівців, комплексна термомодернізація будинку здатна призвести до 50% економії енергоресурсів [12].

Станом на 1 листопада 2017 р. створено 24 308 одиниць об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, що становить лише 18 % від загальної кількості багатопверхових будинків країни (27 944 будинки) [13]. Причинами такої низької активності створення об'єднань є недосконалість нормативно-правової бази, недостатня ініціативність як з боку органів державної влади, так і з боку громадян, недостатність досвіду та професіоналізму самоуправління.

Аналіз міжнародного досвіду

У багатьох європейських країнах, таких як Німеччина, Данія, Швейцарія, Норвегія, Нідерланди, Чехія, Угорщина та Польща, створення об'єднання власників житла у багатоквартирному будинку є обов'язковим згідно законодавства [15-17]. У постсоціалістичних країнах, як і в нашій, в основному передбачено об'єднання співвласників на добровільних засадах. Проте безпосередня участь співвласників в управлінні спільним майном багатоквартирного будинку згуртовує мешканців, посилює їхню відповідальність та контроль, а також надає додаткові можливості участі у державних програмах.

Майже всі європейські країни використовують модель управління житловою нерухомістю за допомогою приватних управляючих компаній. У багатоквартирних будинках це забезпечує участь власників окремих квартир у обговоренні та прийнятті важливих рішень за допомогою об'єднань власників та передання реалізації цих рішень компетентним та кваліфікованим управителям.

Для проведення комплексної термомодернізації житлового фонду країни необхідним є також створення конкурентного ринку послуг з управління багатоквартирними будинками шляхом залучення професійних управителів. Законодавством вже визначено передумови для функціонування управителів, проте розвитку професійна система управління багатоквартирними будинками досі так і не набула.

Окрім того, державне фінансування є недостатнім для вирішення проблеми, кредитування банками виступають дієвим інструментом державної політики, проте обсяги його істотного впливу на термомодернізацію житлового фонду країни не здійснюють. Необхідним є участь та взяття відповідальності усього суспільства за ефективність реалізації заходів з енергоефективності житлового фонду. Важливу роль у зростанні рівня енергоефективності житлового сектору повинні відіграти держава, банки та ОСББ. Суттєві зрушення у даному напрямі розвитку здатні спричинити злагоджена, чітко скоординована програма дій даних суб'єктів. Зокрема, банкам варто здійснити розроблення власних програм фінансування енергоефективності та активно проводити інформаційно-роз'яснювальну роботу для залучення клієнтів.

У США, Канаді та усіх європейських країнах модернізація багатоквартирних будинків здійснюється шляхом комерційного фінансування. Протягом усього часу надання кредитів (понад 15 років) об'єднанням співвласників на модернізацію багатоквартирних будинків не зафіксовано жодного випадку віднесення таких кредитів до проблемних. Цей вид кредитування забезпечує банкам стабільний дохід та низький рівень ризику навіть в умовах фінансової кризи. Забезпечення надійності позичальників досягається шляхом ведення банком історії платоспроможності об'єднань співвласників як платників житлово-комунальних послуг, а також зберігання коштів ОСББ на рахунках банку-кредитора, який має право списання коштів у випадку неплатежів.

У липні 2016 р. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням схвалив Концепцію впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності, яка передбачає «створення Фонду енергоефективності на принципах прозорого та ефективного використання фінансових ресурсів з урахуванням європейських підходів до партнерства держави та міжнародних фінансових організацій, що дасть змогу залучити додаткове фінансування таких організацій для модернізації житлового фонду України» [4]. Реалізація Концепції має здійснюватися за рахунок коштів держбюджету, а також міжнародної фінансової та технічної допомоги, грантів. Із досвіду європейських країн, таких як Польща та Литва, Фонд енергоефективності повинен стати комплексним рішенням, реалізація якого дозволить провести енергомодернізацію усього житлового сектору. Урядом розроблено механізм фінансування проектів енергоефективності, за яким кошти із Фонду будуть направлятися на проекти через банківські установи. Проте механізм, прописаний у Концепції, досі ще не працює в реальності.

Прикінцеві міркування

На шляху до підвищення енергоефективності житлового фонду Україна зіштовхнулася з низкою проблем:

- процеси затвердження та реалізації інвестиційних проектів сповільнюються через недосконалість українського законодавства та його невідповідність процедурам міжнародних фінансових організацій;
- недостатня обізнаність населення, банківських установ, органів місцевої влади та інших суб'єктів уповільнюють фінансування і реалізацію проектів;
- високі банківські ставки через макроекономічну нестабільність;
- відсутність власних програм банків щодо фінансування енергоефективності;
- недостатня компетенція голів ОСББ з питань енергоефективності;
- відсутність ринку професійних управителів з надання послуг управління багатоквартирними будинками.

Для подальшого розвитку енергоефективності необхідно консолідувати зусилля як державних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, так і мешканців багатоквартирних будинків у напрямі створення ОСББ, оскільки саме у співпраці між державою, банками і об'єднаннями співвласників вбачається можливість ефективного впровадження заходів енергомодернізації у житловому секторі. При цьому банкам належить важлива роль, через що усвідомлення власниками і вищими керівниками банківських установ екологічної відповідальності банків є надзвичайно важливим аспектом їхньої діяльності.

Перелік літератури та джерел інформації

1. Мороз Н. В. Розвиток системи управління житловим фондом в Україні : дис.... канд екон. наук : 08.00.03. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. 237 с.
2. Про енергозбереження: Закон України № 74/94-ВР від 1 липня 1994 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/74/94-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення 1.12.2017р.).
3. Про енергетичну ефективність будівель: Закон України № 2118-VIII від 22 червня 2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2118-19>. (дата звернення 1.12.2017р.).
4. Концепція впровадження механізмів стабільного фінансування заходів з енергоефективності (створення Фонду енергоефективності): Розпорядження Кабінету Міністрів України редакція № 489-р від 13.07.2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/489-2016-%D1%80> (дата звернення 1.12.2017р.).
5. Державна підтримка термомодернізації житлових будівель в Україні: умови та перспективи впровадження енергоефективних заходів / Державне агентство з енергоефективності та енергозбе-

- реження України. URL: http://www.sae.gov.ua/sites/default/files/Presentation_29_02_2016.pdf. (дата звернення 1.12.2017р.).
6. Свистун Л.А., Пилипенко І.В. Передумови реалізації в Україні енергоефективних проектів редевелопменту житлової нерухомості // Молодий вчений. 2017. № 7 (47). С. 464-469.
 7. Перегуда Є.В. Інноваційний потенціал енергозбереження та енергоефективності у житловому секторі: політичні аспекти // Наукові праці МАУП. Політичні науки. 2017. Вип. 1. С. 75-84.
 8. Перегуда Є.В. Політика енергоефективності та енергозбереження як чинник розвитку громадянського суспільства // S.P.A.C.E. 2017. № 4. С. 33-37.
 9. Варавін Д.В., Сіпаков Р.В. Деякі аспекти енергоефективної реконструкції житлового фонду України з позиції екологічності // Науково-технічний журнал. 2016. № 2 (14). С. 153-159.
 10. Куденчук В.Г. Методи та інструменти фінансування енергозберігаючих проектів за допомогою механізму державно-приватного партнерства // Науковий вісник Херсонського державного університету. Економічні науки. 2016. Вип. 16(2). С. 9-13.
 11. Шмигаль Д.А. Державні та регіональні джерела фінансування енергозберігальних проектів на Львівщині // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 2. С. 133-137.
 12. Енергоефективність та відновлювана енергетика в Україні: результати 2016 року та плани на 2017 рік / Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. URL: http://sae.gov.ua/sites/default/files/ZVIT_28_02_2017.pdf (дата звернення 21.03.2018р.).
 13. Урядова програма з енергоефективності для населення, ОСББ та ЖБК / Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України. URL: http://sae.gov.ua/sites/default/files/12_2017_INFO_NEW.pdf. (дата звернення 21.03.2018р.).
 14. Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження: Постанова Кабінету Міністрів України № 1056 від 17 жовтня 2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1056-2011-%D0%BF> (дата звернення 2.11.2017р.).
 15. Soaitaa A. M. Supported Housing in Britain and Sweden // Housing, Theory and Society. 2016. Vol. 33(3). P. 377-379.
 16. Rabenhorst C. S. Homeowners' associations in Central and Eastern Europe : Opportunities and challenges for the real estate market two decades after housing privatization // International Housing Coalition. 2009. P. 4-5.
 17. Kyrö, R., Heinonen, J., Säynäjoki, A., Junnila, S. Occupants have little influence on the overall energy consumption in district heated apartment buildings // *Energy and Buildings*. 2011. Vol. 43. P. 3484-3490.